

Llibre de la Fira

Xàtiva, Agost 1998

Des de 1250 per privilegi de Jaume I

L'ermita del Puig*

Josep Lluís Cebrian i Molina

*E aquell qui en puig gran
a l'extrem muntar emprén,
no fa res si no s'estén
a passar del mig avant.*

Ausiàs March, CXXVIII.

OLTANT L'ERMITA

De lluny estant, l'ermitatge, veritable mugró de la muntanya, és un punt emblemàtic en el paisatge xativí. L'ermita és la signatura de l'home en la silueta del Puig que es retalla en l'horitzó del capvespre. La muntanya des de la llunyania, sense aquest edifici-miniatura que el profà de vegades suposa un petit castell o un convent o vés a saber què... no seria ja el Puig de Santa Maria. El Puig de Xàtiva és més que una muntanya sola en mig de l'horta acaronada pel riu Albaida. Voltat de la natura, amb el camp sempre proper i del qual ve a formar part, el Puig és tot sencer un santuari, on les entranyes de la terra es confonen amb les arrels de la història de la ciutat i constitueixen els seus fonaments ocults. L'ermita descansa sobre un llit ancestral en el nostre paisatge quotidià i no per això menys estimat. El santuari dorm sobre mil històries colgades pel temps i aquella absència de memòria que sovint pateix el nostre poble. Però el Puig és també un lloc consagrat per la religió. L'elecció de l'indret per construir l'ermitatge no fou un caprici dels homes, sinó segons diuen alguns vells, un disseny de la Mare de Déu que volgué situar allí el seu santuari. La visita al Puig té encara quelcom d'incursió al món desconegut: no podem arribar dalt amb cotxe i ascendim a peu, com pujaven els nostres avantpassats. Ací la natura sempre és senyora nostra: ens sentim humils davant ella i suem i respirem profundament per causa de l'esforç. Aquesta és doncs la senda dels pelegrins, no n'hi ha d'altra per a qui vol arribar-hi.

Si no heu pujat mai a l'ermita i voleu visitar-la, arribar des de Xàtiva és molt senzill. Situeu-vos a la Plaça de Bous. D'allí

* Al llibre de la Fira de 1985 Josep Lluís Cebrian va publicar un extens article (pp. 41-62): *L'ermita gòtica del Puig de Xàtiva*. Arran d'aquell treball la Coordinadora de la campanya SALVEM EL PUIG li va encomanar d'escriure un llibre sobre l'ermita, publicat recentment per l'Obra Social de la CAIXA D'ONTINYENT, en una edició en valencià i una altra en castellà. Fem ací un breu extracte d'alguns capítols en atenció als lectors del llibre de la Fira de 1998, il·lustrat amb un plànol i fotografies de l'autor.

naix la carretera de Simat que és la mateixa que va a Llocnou i Barxeta. Per aquesta carretera que travessa un polígon industrial, arribareu al pont del riu Albaida. En travessar-lo, hi ha una desviació a mà esquerra. Seguiu-la. És la carretera de la Torre d'En Lloris. A la vostra mà dreta tindreu ara el Puig. Cal pujar a peu per un camí que té un rètol que diu: ermita del Puig...

Més enllà del riu passen les vies del tren. Diuen que en el segle XIX, quan l'expansió del ferrocarril, un ric de la Llosa de Ranes volia comprar el Puig per convertir-lo en una immensa pedrera i aprofitant que les vies passen properes, vendre la pedra per a les obres del port de València. La bona qüestió és que aquest projecte descabellat no es dugué a terme, perquè sinó a hores d'ara no conservaríem ni la muntanya...

LA MUNTANYA SAGRADA

Abans que l'home aprengué a volar amb enginys i màquines, les muntanyes i les torres eren l'única possibilitat de *tocar el cel*. L'altura de les muntanyes esdevenia el punt de trobada i d'unió entre el cel i la terra. La pujada, l'esforç de l'ascensió, l'arribada al cim i el gaudi de la vista que s'albira produeixen en l'ésser humà una sensació intensa. La muntanya dins del simbolisme de la transcendència es converteix en una escala fabulosa que permet elevar-se i entrar en contacte amb la divinitat que habita les altures. Perquè la part més alta de les muntanyes és l'indret més idoni per a les hierofanies. En aquest punt a mig camí del món de les criatures, la divinitat descendeix i es troba amb l'home que ascendeix al seu encontre. És per açò que la muntanya és el primer i més sagrat de tots els santuaris, l'arquetip de tots els temples¹. Només cal recordar muntanyes bíbliques tan significatives com el Tabor escenari de la Transfiguració, e l Sinaí on Moisès va rebre les Taules de la Llei, el Mont Sió o el Carmel. En les muntanyes s'esdevenen fets de gran importància espiritual. Constitueixen l'eix del món i l'escala del cel. Magnifiquen el paisatge amb llur presència inabastable a les mans de l'home. Però per a qui cerca la transcendència, la inaccessibilitat del camí abrupte —si és que hi ha camí abans de trepitjar-lo— no és un obstacle sinó tot el contrari. La muntanya proporciona la soledat necessària, el contacte distant amb la natura que s'ofereix als peus, la contemplació del món, l'elevació espiritual. Tot açò permet la meditació de l'home que és un punt

ímfim en una muntanya, un petit punt que pensa des de l'altura, la verticalitat, la massa i la forma d'un puig, el qual, sols per ser elevat és digne de rebre els peus de Déu.

Des de les primeres civilitzacions els puigs es van convertir en muntanyes sagrades, morada dels déus. Cada país, cada comarca, cada poble té la seua muntanya centre del món, punt de referència físic obligat, mes que siga distant. Tots necessitem un sostre del món conegut i les muntanyes properes fan aquesta funció. En la Costera n'hi ha diverses. La més alta és el Capurutxo a la Font de la Figuera. Prop de la ciutat estan el Vernissa i Santa Anna. Hem sentit dir als vells: «quan Vernissa s'encapota i Santa Anna fa capell, llaurador si vas a l'horta, torna a casa i fes cordell».

Però entre les muntanyes que envolten l'horta de Xàtiva no n'hi cap com el Puig, aquest estrany penyal immens, travessat en el pla, amb el llom, que sembla l'espina dorsal d'un enorme animal prehistòric adormit. Dues són les coses que atrauen del Puig: la situació i la forma. Ningú no esperaria trobar-se una muntanya al bell mig de l'horta i ací està, voltada pels camps. La forma és tan estranya! Des de pobles de la Ribera Alta com Carcaixent i la Pobla Llarga es veu el Puig i l'anomenen *la Gitadeta*, com si fos una Assumpta que dorm eternament el son dels segles i de la història. Però el Puig no té una sola forma, sinó que n'hi ha de múltiples, gairebé infinites, segons el punt des d'on s'albira. El Puig des de Xàtiva és ben diferent al Puig del Genovés, al de Llocnou, al de la Torre... Quan venim amb ferrocarril des de València, en passar l'estació de Manuel, el recorregut de la via ens proporciona la vista d'un Puig que amb la mobilitat del tren canvia contínuament. I l'ermita al damunt que de vegades sembla un castellet càtar.

El Puig és la muntanya sagrada de Xàtiva on s'estavellen i es trenquen les tempestes. Quan hi havia tronada, els ermitans descobrien la imatge de la Mare de Déu i encenien les dues llànties d'oli per tal de conjurar el perill de la pedra. Perquè en el Puig l'aire entra regolfat i fa una venteguera que roda. La velocitat del vent se sent especialment en la Punta del Puig.

En aquesta muntanya es va sentir la mà de Déu tallant i donant-li forma com ens ha arribat segons les paraules de la llegenda. En les covetes que minen la muntanya, en alguna cova més profunda, s'amagaven els roders que rodaven per l'horta amb

¹ SEBASTIÁN LÓPEZ S, *Espacio y símbolo*. València: Universitat de València, Departament d'Art, 1976, p. 45.

El Puig des del riu de Barxeta.

el trabuc i la navalla. També diuen els llauradors que en el Puig hi ha serps amb els caps com a punys que coneixen els secrets que oculta la muntanya [...] on és [...] el santuari, la casa de la Mare de Déu del Puig, la deessa senyora de la muntanya que protegia els camps aleshores convertits en arrossars...

Al segle XVI l'ermita va ser visitada per sor Margarida Agulló, terciària franciscana. Més coneguda amb el nom de *la beata Agullona*, fou una d'aquelles dones religioses que es convertiren en figures populars perquè oferien una imatge ascètica i humil, propera alhora als fenòmens religiosos que considerem típics del barroc, però que ja els trobem en l'Edat Mitjana. Va néixer a Xàtiva el 1536 i morí a València el 9 de desembre de 1600². Li agradava molt visitar les ermites de la ciutat. En l'avantsagristia major de la Seu hi hagué un retrat seu fins la guerra de 1936³. Els seus pares volien que es casara però ella va fer vot de castedat als 20 anys i ingressà en el beateri de terciàries de Sant Francesc que hi havia al carrer Rotlons de València, ara denominat carrer de l'Arquebisbe Majoral, darrere de la Casa de la Ciutat. Els orígens d'aquest

beateri són medievals, però l'establiment del carrer Rotlons datava de 1528. El beateri tingué durant molts anys de confessor al beat Nicolau Factor i sant Joan de Ribera en fou protector.

La beata Agullona, com era coneguda a tot arreu, era una il·luminada mística protegida per l'arquebisbe de València i patriarca d'Antioquia Joan de Ribera. La visita al Puig es va esdevenir segons recull el relat de fra Jaume Sanchis, el seu confessor, el qual va publicar una biografia per encàrrec del patriarca:

«...Siempre gustaba de estar sola y de morar consigo en el más secreto apartamiento de su casa y lugar más obscuro y solitario, donde no hubiese tropel ni ruido que pudiese arrebatar el sentido y desasosegar la imaginación para hacer vida el alma con Dios, que es amador de la Soledad. Algunas veces se iba al campo y salía a los montes para desfogar su espíritu y ver libremente los cielos, regalando su alma con la contemplación de la hermosura de su Criador. Estando en Játiva visitaba con mucha devoción las ermitas que están junto a la ciudad y la del Puig, que está en un monte alto y fragoso. Yendo una vez con su compañera a esta ermita, iba tan arrobada en la consideración de su Esposo Cristo y de su Madre Santísima, que a los que encontraba por el camino unas veces preguntaba si habían visto una Señora muy acompañada y

² «Dissabte a 9 de desembre 1600 entre quatre i cinc de la matinada, morí una beata de l'orde de Sant Francesc, que es deia sor Agullona...». *Dietari de mossén Porcar: Coses evengudes...*

³ CUCARELLA P., *Setabenses ilustres*. Carcaixent: 1916, p. 108.

otras si habían visto a su Esposo. Llegadas a la ermita y hecha oración, salió fuera de la iglesia la devota Sor Margarita, quedándose en ella su compañera, y hallando la fervorosa virgen buena ocasión de cardos, abrojos, espinas y aliagas, hizo de ellas una corona espinosa y fijóse la en la cabeza, y con la cuerda que iba ceñida atóse fuertemente las manos y, arrobada toda en Dios, comenzó a caminar descalza por un rastrojo lleno de cardos y espinas, que estaba junto a la ermita, con tanta velocidad, que no parecía tocar el suelo: y llegando muchas veces a un derrumbadero que cercaba lo más alto del campo, a todos los presentes causó extraordinaria admiración y espanto verla en tan manifiesto peligro y tan junto al despeñadero, que, si diera un paso más, se hiciera mil pedazos; y así espantados llamaron a su compañera que estaba dentro de la iglesia, y todos juntos fueron a la Santa que andaba ocupada en dar los sobredichos pasos, elevada toda en Dios y en su Pasión Sacratísima. Quitáronle la corona de la cabeza, la qual quedó bien lastimada y llena de sangre de los agujeros que en ella había hecho las espinas, y con mucha dificultad, por estar tan transformada en Dios, la entraron en la ermita, y de allí la llevaron a la ciudad y a su casa»⁴.

La vida de la beata Agullona fou un cúmul de portents segons el seu confessor i biògraf i els personatges que la van conèixer, com el patriarca, el beat Nicolau Factor o sant Lluís Bertran. La societat valenciana del sis-cents estava impregnada d'aquella credulitat disposta sempre a digerir, famolenca, les manifestacions de signe meravellós, tan abundants en les experiències místiques de l'època...

LA NAU DEL TEMPLE

La porta de l'església és de mig punt⁵ amb carreus de pedra adovellada i arc escarser interior. El brançal de la dreta conserva ferides d'antigues destruccions en algun període de guerra o d'abandonament, restaurades posteriorment amb algeps. O, potser, fou el terratrèmol de 1748. És una porta bastida a escala humana, gairebé casolana. Si estigués tancada, la seua senzillesa mai no ens faria intuir la bellesa que ens espera a l'interior. Quan l'obriren s'encetava l'encant de les meravelles de la casa de la Mare de Déu. Per aquesta porta penetrem en els misteris del *sancta sanctorum* de l'ermitatge. Ací s'obre el passat i des del fons dels segles se'ns fa present l'interior de la nau de Santa Maria ancorada en el temps, com un vaixell que solca la cresta de la muntanya en un mar d'horta. L'estat ruïnós de l'edifici no ens impedeix de valorar la intel·ligència de l'arquitecte, reflectida en el monument. Abans de

bastir-se, l'ermita ja existia en el pensament del mestre d'obres i tot estava fixat prèviament. El clergat també va participar en el projecte, especialment per establir prolixament la iconografia dels altars. L'ermita era per damunt de tot un edifici teològic i darrere dels mestres d'obres, dels pedrapiquers, dels obrers de vila i dels clergues, sempre estava Déu.

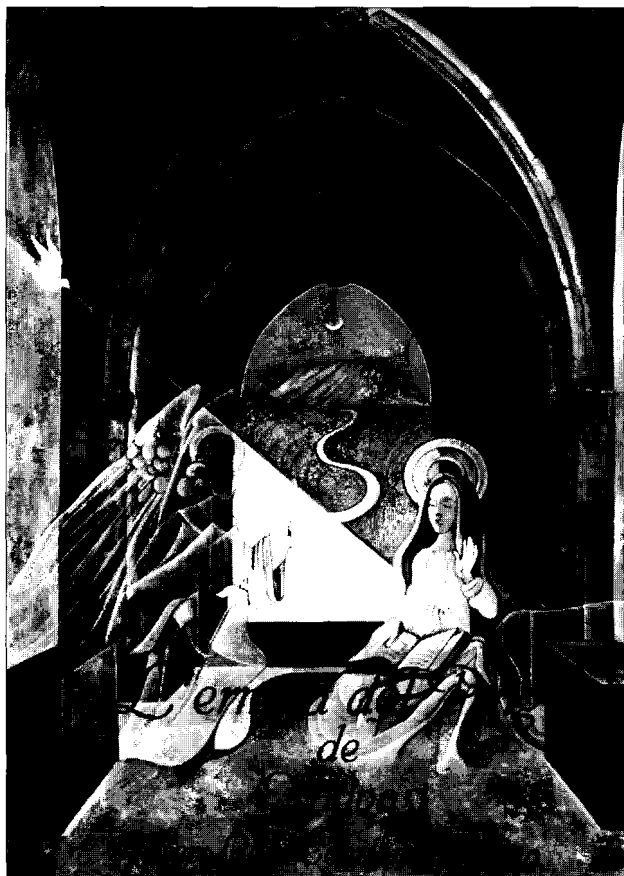
El mestre d'obres va concebre l'espai unitari del temple amb la nau de tres cruixies més un presbiteri, amb un eix visual longitudinal que des de la porta enllaça sense cap entrebanc amb el capçal on era situat l'altar major. Els arquitectes medievals solien corregir l'efecte òptic de desplom dels arcs torals que es produïa en l'eix longitudinal, de manera que l'ample de la nau, a l'altura de l'arrencament de les nervadures de les voltes, era major que en la part inferior, ran del paviment. Aquesta correcció òptica de la perspectiva visual humana va més enllà en el cas de l'esglésiola del Puig. Així, podem comprovar amb una cinta mètrica que la nau, s'hi fa una mica més ampla conforme avancem des de la porta fins l'arc triomfal del presbiteri. La diferència entre un extrem i l'altre, de tan sols 65 cm, és suficient perquè els nostres ulls no patesquen l'efecte de desproporció que percebrien d'haver-se bastit la nau completament rectangular.

Les voltes són les claus del firmament que desafien impunement la matèria i l'espai, i estableixen les noces entre el cel i la terra. L'interior de l'esglésiola del Puig constitueix una petita *catedral* gòtica que malgrat l'espai reduït, ens envolta amb la màgia de l'època medieval i ens fascina a poc que estimem l'estil ogival i aquell temps passat. Com va escriure Louis Guillet al seu llibre *La catedral viva*: «La direcció creadora del gòtic fou per damunt de tot un permís al miracle i un dret al prodigi»⁶. I en aquest monument petit de la muntanya trobem encara, gairebé de miracle, l'elegància de l'arquitectura gòtica, sempre sublim i refinada, sempre aristocràtica. De manera paradoxal, la decoració dels capitells i els permòdols és reduïda i natural, a base de plantes humils que podem trobar en qualsevol ribatge. L'edifici, dins de la situació de misèria que comporta l'abandonament actual i la desídia, manté encara la grandesa que va inspirar un dia la seua construcció i reté la idea del temps detingut per la pedra, per les ombres que pertanyen ja a un passat en el qual l'ho-

⁴ SANCHIS FJ, OM, *La Venerable Setabense Sor Margarita Agullona, Terciaria Franciscana, su vida y escritos*. Xàtiva: Tipografía de la Virgen de la Seo, 1921, 2ªed, p. 87-89.

⁵ És possible que la porta tingués arrabà, una motlura de forma rectangular que arranca a l'altura de les impostes i emmarca els arcs de portals i finestres.

⁶ GUILLET L, *La catedral viva*. EPESA, p. 67.

L'Anunciació del Puig, de Toni Grau.

Romeria de 1998. S'hi celebra el darrer diumenge de març al matí.

me s'eternitzava i es fonia amb si mateix i amb la divinitat. L'ardit constructiu és present també en la diferència d'altures de les voltes. Hem amidat l'altura amb un metre ultrasònic davall de les claus de volta. La primera cruïxa té una alçada de 6 metres, igual que la segona, amb l'escut de Xàtiva. En canvi la tercera s'eleva a 6,12 metres i la del presbiteri puja a 6,24 metres. La desviació és mínima, però la suficient per obtenir els objectius d'ortometria visual que pretenia qui va dissenyar els plànols de l'edifici, un mestre que pel que veiem, coneixia bé el seu ofici i feia servir un sistema que ja utilitzaven els grecs antics en llurs temples clàssics...

Quan el fidel entraria en l'ermita, sentiria un efecte d'elevació i transcendència després d'haver fet l'esforç de pujar en la muntanya. El sistema gòtic d'il·luminació feia la sensació de fondre els elements arquitectònics i lumínics, de manera que aquella llum d'origen natural esdevenia artificial i remarcava el caràcter simbòlic de l'arquitectura. Els objectes prenien una dimensió irreal i immaterial quan els vitralls actuaven com un filtre convertidor de la llum exterior i constituïen un trencament minúscul de la superfície compacta del mur. S'hi

creava un microunivers artificial, distint al món natural. Aquests òculs eren els ulls del cor de l'edifici. Un mirava l'orient i l'altre l'occident, com dos focus que afegits al finestró dels peus aportaven la llum justa en mig de la foscuria⁷. Tanmateix, el lamentable estat de la coberta en l'actualitat, amb dos orificis grans que perforen les voltes, proporciona a la nau una diafanitat lumínica que mai no va conèixer, ben distinta al recolliment en la semiobscuritat que tenia aquell àmbit tancat. En la reforma que va patir l'edifici al segle XVIII la secció circular dels òculs fou transformada en finestres rectangulars per tal d'augmentar la il·luminació, amb la qual cosa l'espacialitat gòtica va perdre gran part de la seua personalitat. Als peus de l'església, sobre la porta, hi ha un finestró de mig punt, semblant al de l'ermita de Santa Anna. El van tapiar en bastir una habitació sobre l'atri...

ELS MISTERIS DEL PRESBITERI

La planta del presbiteri és quadrada i està coberta amb volta de creueria apuntada. Les nervadures descansen sobre mènsules i els capitells de les columnes, sempre amb decoració vegetal. La clau

⁷ Sobre aquest tema, vegeu el llibre de NIETO ALCAIDE V, *La luz, símbolo y sistema visual (El espacio y la luz en el arte gótico y del Renacimiento)*. Madrid: Cátedra, 1985.

de volta, avui molt desfeta per l'erosió que ha provocat la humitat en el material algepsós en què està elaborada, conté l'escena de l'Anunciació, titular de l'ermita. Aquesta clau⁸ era la més bella de totes amb el seu modelat refinat i elegant. L'àngel Gabriel anuncia a Maria: AVE MARIA GRATIA PLENA DOMINVS TECVM. Així ho llegim en la filactèria que sosté en la mà esquerra, mentre enraona amb la Verge, alhora que aixeca el braç dret en un gest de conversació amable. Maria, asseguda, eleva les mans en un primer moment de sorpresa. Sobre el faristollet ha deixat obert el llibre que estava llegint. Les dues figures al damunt de la tarima, s'adapten perfectament al cercle de la clau: Maria amb la inclinació del cap, la curvatura de l'esquena i del seient; Gabriel, amb els cabells caragolats i agraits, l'ala oberta i el peu dret nu, encara endarrerit, com si l'hagueren immobilitzat en el moment just d'arribar i aturar-se. Sobre els caps apareix la figura diminuta del Déu Pare voltat de núvols i angelets. Du un capell al cap i la barba és de dues puntes, a l'estil judaic. Des del cel, envia el colomet de l'Esperit Sant que cau en picat vers el ventre de Maria. Les cares, les mans, els peus i els plecs de les vestidures tenen formes arrodonides, de contorns suaus. El fons era vermell i hem conegut restes abundants de policromia daurada i blava...

El darrer retaule, que es conservava des del segle XVIII, era de fusta daurada i policromada, de manera que s'hi integraven dues arts: l'escultura i la pintura. El daurat ennoblí una matèria tan comuna com és la fusta, però a més, la llum artificial reverberava sobre l'or i produïa reflexions. La intenció que es pretenia era que el retaule semblara que estava encés com una brasa. Potser per això la cornisa de l'entaulament estava coronada per un seguit de vint-i-quatre portabugies que devien sostenir ciris encesos en les grans celebracions litúrgiques. El presbiteri era el lloc del temple on es concentraven més llànties i l'altar major el que més canelobres tenia. El retaule (del llatí *retro-tabulum*, darrere de l'altar) cobria el capcer i des d'allí presidia l'altar major, el presbiteri i tota l'esglesia. La flama dels ciris tremolava en les tenebres del temple fosc i el retaule reflectia la llum multiplicant-la i provocant un efecte sobrenatural en els fidels. Aquests jocs de llum barroca es barrejaven amb l'olor forta de l'encens i l'aroma de les flors que ornaven

els altars. Un retaule barroc en una ermita gòtica proporcionava a l'espai una sensació de moviment i profunditat, amb un impacte copsador i teatral només entrar per la porta del temple. Però aquest teló de fons del drama litúrgic, aquesta *màquina escènica* que és el retaule barroc, té sobretot una funció catequètica, didàctica diríem. El retaule del Puig mostrava als pelegrins els dogmes de la fe, com és el misteri de la Santíssima Trinitat. I no sols això, sinó que estava presidit per Crist al Calvari i per Maria, Nostra Senyora, la Mare de Déu del Puig. Els retaules eren una mena de sermons plàstics d'exposició contínua que proclamaven la doctrina de la religió. Eren un sermó visual que servia de complement als sermons orals⁹ fent ús i profit de l'eficàcia de les imatges...

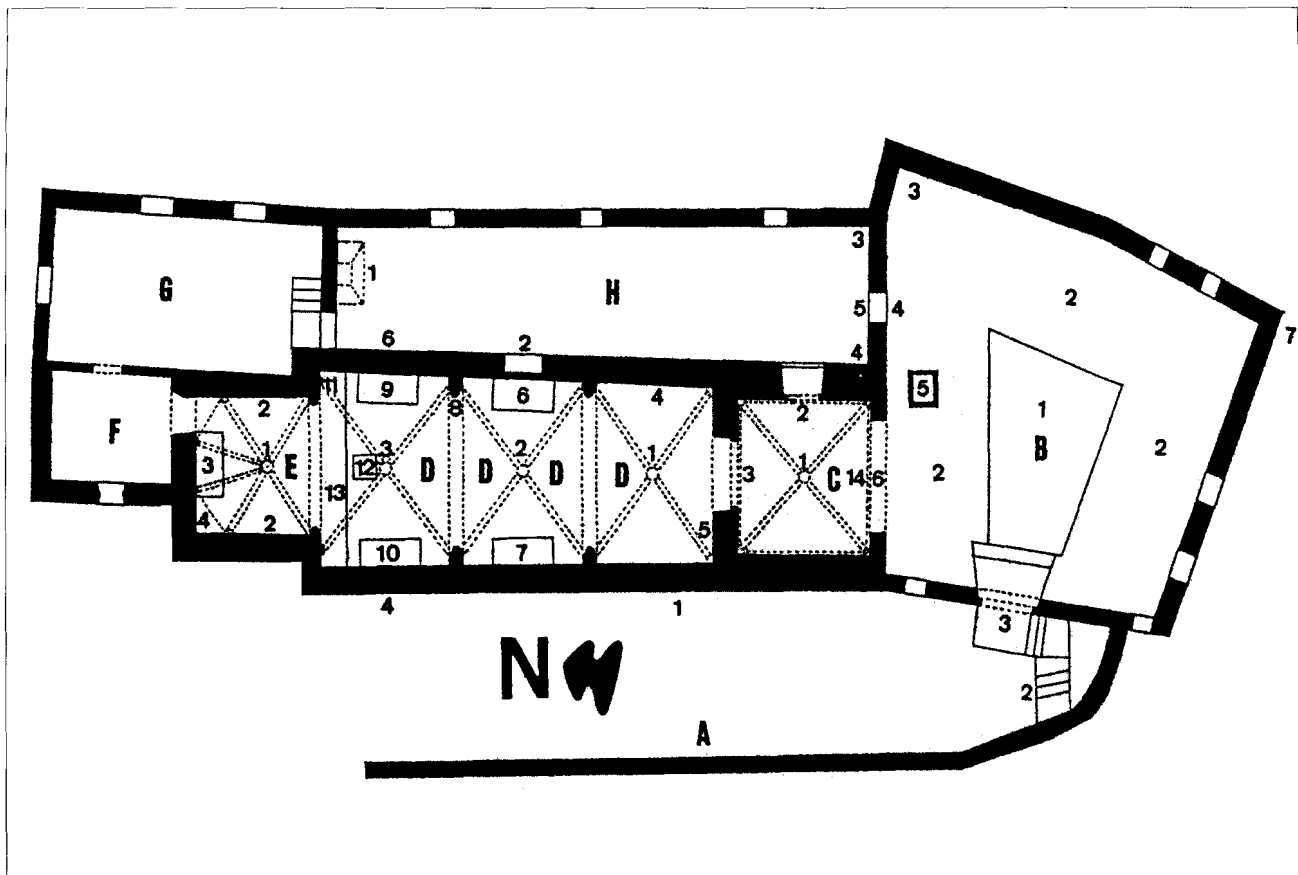
L'escultura de la Mare de Déu del Puig es va fer aprofitant un tronc, aspecte que advertim de seguida si mirem la base i sobretot el darrere. L'artista va concebre la imatge per a una visió frontal. En coneixem dues fotografies antigues. Una de Sarthou i l'altra, diferent, a l'Arxiu de la Diputació. En ambdues és constatable que a l'esquerra del cap de Maria falta en l'actualitat un fragment de l'escorça del tronc que feia de pantalla al darrere. Conserva tanmateix la major part del daurat i la policromia, amb l'estofat i les encarnadures de cares i mans. Part d'aquesta decoració pictòrica s'ha deteriorat al llarg dels segles i la petita escultura necessita d'una restauració solvent. Seria convenient suprimir-li el braç que constitueix un afegitó monstruós i desproporcionat. La policromia de les escultures de fusta comportava una sèrie de processos laboriosos dels quals depenia no sols el resultat final de la talla, sinó fins i tot la seua durabilitat al llarg del temps:

«La policromía de la madera se iniciaba con la imprimación de la talla para recibir el color; esta preparación consistía en subsanar previamente posibles defectos, como grietas, hendiduras, etc., mediante el plastecimiento con pasta de yeso. Podía aplicarse sobre la talla un lienzo encolado, en cuyo caso debía procurarse no desvirtuar ni encubrir ningún detalle de la obra realizada por el escultor. Luego, tanto si se cubría con lienzo como si se evitaba éste para subrayar y respetar al máximo la labor escultórica, se aplicaba una mano de yeso y cola, muy sutil, y se lijaba cuidadosamente; a continuación se pintaba directamente al óleo*. En realidad, la imprimación es un proceso bastante similar, en esencia, al de la preparación del soporte en la pintura sobre tabla [...].

«Diferente es el procedimiento de aplicación de los

⁸ CEBRIAN I MOLINA JL, *Les claus de volta de l'ermita del Puig de Xàtiva a Papers de la Costera*, núm. 6. Xàtiva: Associació d'Amics de la Costera, 1989, p. 142-5.

⁹ RODRÍGUEZ G DE CEBALLOS A, *El retablo barroco a Cuadernos de arte español*. Barcelona: Historia 16, 1992, p. 60

Planta del santuari.

colores en las carnes y en las telas de la escultura, y que ha dado el nombre a las técnicas de «encarnado» y «estofado», respectivamente. En las partes desnudas, como caras, brazos y piernas, se aplicaba el color de la carnación directamente al óleo* sobre el fondo de yeso, pudiendo quedar en mate o bien a pulimento, en cuyo caso el color de la carne resultaba muy brillante.

«El procedimiento del «estofado» o tratamiento de las partes vestidas de la escultura era más complejo, ya que, con frecuencia, los colores se aplicaban no directamente, sino sobre dorado; para ello se daba previamente una capa de panes de oro y se bruñía; sobre ella se pintaba con colores lisos, teniendo en cuenta las transparencias del oro subyacente. Luego, con ayuda del garfio, se arañaba o rascaba la pintura, descubriendo así parcialmente el oro que había debajo, a modo de esgrafiado, con lo que se lograba la decoración deseada...»¹⁰.

La preparació de la fusta permetia doncs protegir l'escultura contra els xilòfags i facilitava l'adherència dels panellats d'or. Sobre la superfície daurada es pintaven les riques teles brodades a imitació dels teixits luxosos. L'estofat de la imatge del Puig, realitzat sobre daurat, és roig i blau. Sobre una túnica de daurat i roig, Maria porta un mant blau-daurat amb

el folre roig estampat de flors daurades. El disseny dels estampats de les vestidures és d'origen exòtic i oriental. La importació de teixits dels països llunyans feia furor entre la noblesa medieval de la cristiandat. Teles damasquinades, mussolina, tafetà, els tapissos i domassos són mots que provenen d'aquella època. La producció que arribava des dels grans centres de l'Islam oriental i l'Imperi Bizantí, entrava en contacte, en la península Ibèrica, amb els centres musulmans locals. Eren els teixits *sarrains*.

Els teixits de les taules i de les escultures gòtiques se'ns omplen d'éssers fantàstics i complicades llaceries entre les quals trobem sovint lletres àrabs en caràcters cúfics. Tot un món fabulós i exòtic s'introdueix en les representacions més riques i luxoses de la religió. La Mare de Déu i els sants vesteixen a l'última moda de la noblesa més alta, dins d'un codi estètic elegant i sumptuós. La decoració islàmica, apassionada per la geometria i els motius vegetals, impregna l'art gòtic, d'una manera tan determinant, que gairebé no ens hem adonat¹¹.

És possible que ja a la darrereria del segle xv ves-

* En el cas de la Mare de Déu del Puig, pintura al tremp.

¹⁰ BORRÁS GM, ESTEBAN JF, ÁLVARO I, *Introducción general al Arte. Arquitectura. Escultura. Pintura. Artes decorativas*. Madrid: Istmo, 1984, p. 183-4.

¹¹ BALTRUSAITIS J, *La Edad Media fantástica*. Madrid: Cátedra, 1983, p. 80-91.

tiren la Maredeueta del Puig, igual que feien amb Nostra Senyora de la Seu. En l'inventari de l'any 1632 la imatge disposava de set vestits de seda i d'altres complements. El 1745 també tenia sis vestits: dos de ras, un de nacre, un de tafetà, un de damàs i un altre de *princesa*. El 1864 el recompte pujava a vuit vestits i el 1872 el nombre s'havia incrementat a catorze. En realitat, la devoció a la imatge havia acumulat un veritable aixovar: faldellins, camises, mantells, sinagües. Fins i tot el xiquet tenia mantellets...

La deessa de la muntanya protegia els camps i les collites entronitzada en el seu santuari al bell mig de la natura. Des de l'indret privilegiat al re-taule major, des de la seua fornícula envidrada, mirava vers el sud amb la boqueta, el nasset i el somrís esbossat. El xiquet al braç esquerre, amb un ullet com si estigués constipat, sostenia un objecte entre les mans que els segles han desfigurat. Potser fos una arqueta o un llibre. Maria i el Jesuset se'ns mostren amb la solemnitat de la majestat medieval, però alhora l'escultor va saber donar-los un toc d'humanitat, d'afecte infantívol que fa de la imatge una nina preciosa que ens arriba des de la profunditat dels segles passats. La humanitat supera la majestat i la dona és consagrada com a mare. Al capdavant, si li llevem la corona anacrònica que oculta la diadema de talla de la imatge, ens restarà solament una mare i un fill que acollien al pelegrí amb l'afecte de la familiaritat i la grandesa de la humilitat. Una mirada de tendresa per als qui havien fet l'esforç de pujar al santuari de Nostra Senyora, un santuari que ja existia quan nosaltres érem no-res.

PER LA RESTAURACIÓ DEL SANTUARI

Deia Ruskin que tota forma noble d'arquitectura és en certa manera l'encarnació de la política, de la vida, de la història i de la religió d'un poble¹². I tota societat noble té un comportament respectuós i cívic envers els monuments històrics que ha llegat el passat. Si l'ermita ens ha durat tant, des de la Guerra d'Espanya fins avui, ha estat gràcies a aquell grapat de persones que amb fe i devoció van fer possible la modesta restauració de l'any 1931. Ara ens trobem en la mateixa situació, però molt més greu. Si Xàtiva no restaura l'ermita, furtarà aquest monument medieval als xativins del futur. Aleshores, com tantes altres vegades, vindran les lamentacions sense remei... Però no ens enganyem, l'ermita gòtica del Puig no se salvarà si els xativins no volem

que es restaure, perquè ha d'haver un estat d'opinió general que ho exigisca, que faça veure-ho clar als qui miren a un altre costat i escolten les veus dels qui no estimen aquestes pedres, perquè en el fons no estimen la ciutat ni la història de llur país. La campanya SALVEM EL PUIG, organitzada per unes quantes associacions culturals i esportives de la ciutat i la comarca, ha donat aquest pas endavant i clama en mig del silenci i la immobilitat general dels xativins. Hem deixat que aquest monument se'ns degrade al pas dels anys i ara hem de fer un esforç per recuperar-lo, quan temps arrere tot hagués estat més fàcil, si hagués hagut previsió i perquè no dir-ho, una mica més de patriotisme local:

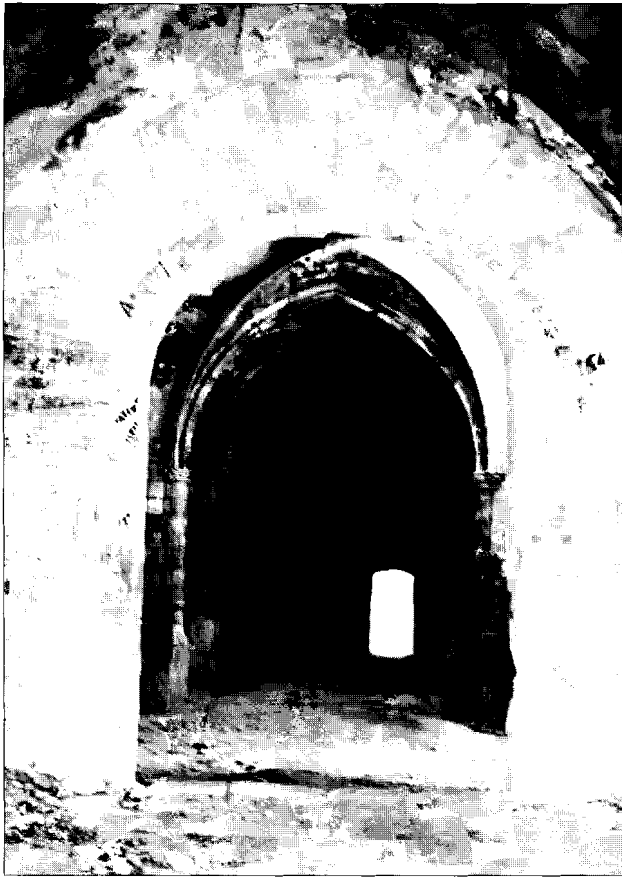
«El principio de los tiempos modernos [...] consiste en descuidar los edificios antiguos y luego en restaurarlos. Pues tened cuidado de vuestros monumentos y no tendréis luego la necesidad de repararlos. [...] Velad con vigilancia sobre un viejo edificio; guardadle como mejor podáis y por *todos* los medios de todo motivo de descalabro. [...] Y haced todo esto con ternura, con respeto, con una vigilancia incesante, y todavía más de una generación nacerá y desaparecerá a la sombra de sus muros. [...] La conservación de los monumentos del pasado no es una simple cuestión de conveniencia o de sentimiento. *No tenemos el derecho de tocarlos*. No nos pertenecen. Pertenecen en parte a los que los construyeron y en parte a las generaciones que han de venir detrás. Los muertos tienen aún derecho sobre ellos y no tenemos el derecho de destruir el objeto de un trabajo, ya sea una alabanza del esfuerzo realizado, ya la expresión de un sentimiento religioso, ya otro cualquier pensamiento el que ellos hayan querido representar de un modo permanente al levantar el edificio que construyeron. Lo que nosotros hubiéramos construido no lo destruiríamos; menos aún lo que otros realizaron a costa de su vigor, de su riqueza y de su vida; sus derechos no se extinguieron con su muerte. De estos derechos se nos ha hecho una investidura, pero pertenecen a todos sus sucesores. Puede ser quizá en el porvenir un motivo de dolor o una causa de perjuicio para millones de seres el que nosotros, habiendo consultado nuestras conveniencias actuales, hayamos demolido tales edificios, de los que nos hizo falta deshacernos. Este dolor, esta pérdida, no tenemos el derecho de ocasionarla. [...] Ningún monumento, sea el que sea, pertenece a las turbas que lo maltratan. Y serán turbas todas las que hagan violencias. [...] Las gentes que destruyen sin causa son turbas, y siempre que la arquitectura sea destruida lo será sin causa»¹³.

Si tenim sort en aquesta causa justa i cívica, si recuperem allò que mai no hauríem d'haver deixat perdut, valdrà la pena que la restauració es faça ben feta, amb les recomanacions que conté l'annex B de la *Carta del Restauro de 1972*:

«...La necesidad de considerar todas las obras de restauración bajo un sustancial perfil de conservación, respetando los elementos añadidos [...] La realización del

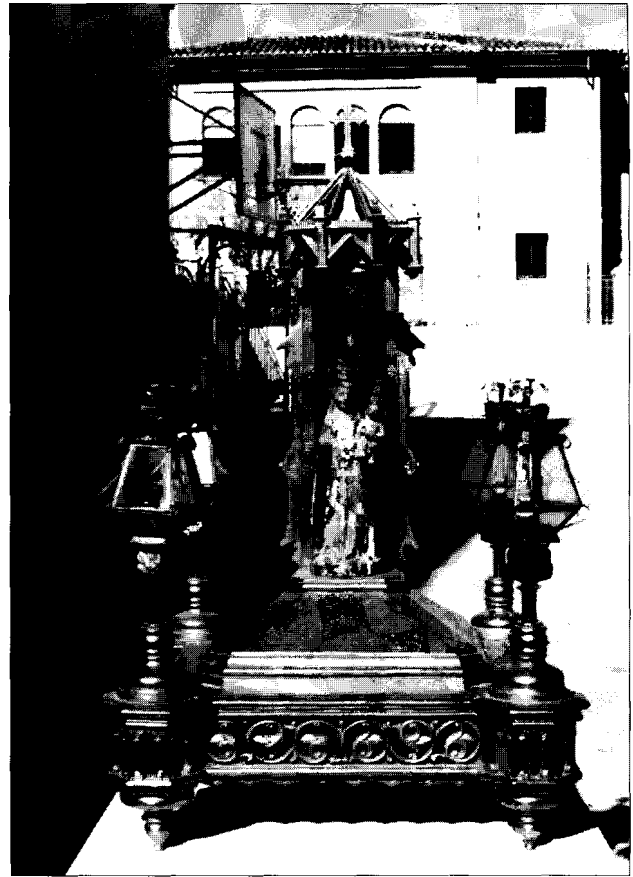
¹² RUSKIN J, *Las siete lámparas de la arquitectura*. València: Prometeo, p. 232.

¹³ RUSKIN J, *Las siete lámparas de la arquitectura*. València: Prometeo, p. 228-230.

Porta i interior del temple.

proyecto para la restauración de una obra arquitectónica deberá ir precedida de un exhaustivo estudio sobre el monumento, elaborado sobre distintos puntos de vista [...] Parte integrante de este estudio serán investigaciones bibliográficas, iconográficas y archivísticas, etc., para obtener todos los datos históricos posibles. [...] Evitar que desaparezcan elementos antes ignorados o eventualmente desapercibidos en las indagaciones previas, pero ciertamente muy útiles para el conocimiento del edificio y del sentido de la restauración. En particular, antes de raspar una capa de pintura o eliminar un eventual revoco, el director de los trabajos debe constatar la existencia o no de cualquier huella de decoración, como serían las granas y coloridos originales de las paredes y bóvedas. [...] La sustitución de piedras corroídas sólo deberá tener lugar tras la ratificación de exigencias de gravedad. [...] La pátina de la piedra debe ser conservada por evidentes razones históricas, estéticas y también técnicas, en cuanto que ésta desempeña un tipo de función protectora, como se ha demostrado por las corrosiones que se inician a partir de las lagunas de pátina. Se pueden eliminar las materias acumuladas sobre las piedras -detritus, polvo, hollín, heces de paloma, etcétera- usando sólo cepillos vegetales o chorros de aire a presión moderados. Deberán evitarse, por tanto, los cepillos metálicos y rasca-dores, al igual que se excluyen, en general, los chorros de arena, de agua y de vapor a presión fuerte, e incluso son desaconsejables los lavados de cualquier naturaleza»¹⁴.

La Mare de Déu del Puig en el pati de la Beneficència.

Però si arribem a un punt que no es fa res o poc, i l'ermita desapareix finalment, vull portar a la memòria uns versos de mossén Jacint Verdaguer, que va escriure per conscienciar la gent quan al segle XIX el santuari de Montserrat estava abandonat i en ruïnes, a punt de perdre's per a la història:

«Sagrat alberg dels àngels, ermites i bosquíries,
retaula on se deixaren pintades nou centúries,
aixís vos esborrau?

¿Tot un tresor de pàtria grandesa que ens restava,
avui com una flama de ciri que s'acaba,
nos dieu adéu-siau?

Nau bella que la Verge guiava, aixís naufragues?

Llar pàtria on s'encenia lo cor, aixís t'apagues?

Plorau, verges de Sion:

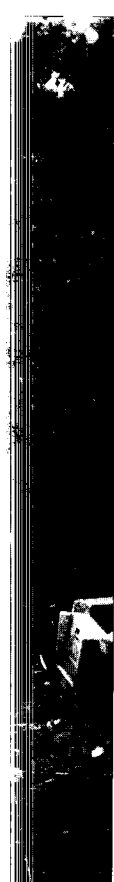
en la muntanya santa s'aterrà el santuari,
i els pelegrins que hi vénen diran demà al pujar-hi:
ses torres a on són?

En mon llit s'ajagueren ahir -respondrà l'herba-,
des del panell jo abrigo llur majestat superba;
tornau-se'n, pelegrins;

la mà amb que avui esborro son temple i ermitatges,
perquè de llunyes terres no hi vinguen romiatges
n'esborrarà els camins.»¹⁵

¹⁴ BRANDI C, *Teoría de la restauración*. Madrid: Alianza Forma, 1989, p. 138-140. Vegeu també les pp. 16, 17, 26, 27 i 33.

¹⁵ VERDAGUER J, *Obras Completas*, III, 124.

No

herre
mis
forn

dexa
de X
Puig
y fe
desc

cinc
hazi
que
rent
ma i
ges y
tren
Seny
Onc
donc
miss

EL RE

CAUJO
S.ERM

esta
es reut
causa

ning d
es que
vindr
nos per
l'pau

si tot
el don
poch d
mana m
a la li
sebra
especie
na de le
clerit Jus
los difi
es ma vo
na llur

DE
Y 1633.

salario al
ción de las
es en la

na vegada
e la ciutat
e Déu del
líumenge
[...] algun

eixe altres
eu de ma
n officials
ra que la
festes per
diumen-
bé per les
h Nostra
n y de St.
misser se
brar dites
obredites

misses, no se li puixa impedir y sé ell el preferit a qualsevol altre, y si dos parents capellans o pretendran, en tal cas se el-legeixca lo més pobre y si parent prop no's trobara, es vega si algun sacerdot de la Seu de Xàtiva les voldrà dir y si sacerdot de dita iglésia no es trobarà les vulla celebrar, en tal cas, done facultat al clavari de Nostra Senyora del Puig que entonces serà, el-legeixca un sacerdot del convent que ben vist li pareixca y face celebrar totes les misses dumenge y festes y dies señalats com tinc dit. Item vull que de les vint lliures que sobren de renda, en gaste lo clavari, no altre, deu lliures en fer una festa cada any a dita Nostra Senyora del Puig en sa dita hermita y vull sia lo mateix dia que la Sancta mare Església celebra la Encarnació de Nostre Senyor Jesuchrist y Anunciació a Maria sa mare, que és a vint-i-cinch de març, exceptant que si exe dia fos dijous sant, o, divendres sant, en tal cas se transferixca dita festa per a el dia que la Santa mare Iglésia selebra y resa de la Anunciació de la Mare de Déu, encara que sia dia de faena y en dit dia faça celebrar lo clavari una missa cantada ab diaca y subdiaca y predicador com se acostuma y en la nit ans, que serà a vint-i-quatre de març, fassen la iglésia bona luminària y olors y de fora la millor que puga, gastant de les dites deu lliures lo que li pareixerà, de manera que si quede per a fer lo gasto de la missa a l'endemà cumplidament, com se deu fer, y açò el dit clavari es concerte a son gust y gaste les deu lliures en dita festa, sin que ningú dels altres officials li puga dir res. Últimament vull que les altres deu lliures done el clavari a l'ermità que entonces serà, per a son vestuari y menester. Y si algun parent meu y agués pobre y volgués servir a la Mare de Déu del Puig en dita hermita, yo els pregue als que tindran la electió de posar hermità entonces, no la y lleven a ell per altri. Y si el dret de la amortisació de estes mil lliures que dexe a dita Mare de Déu del Puig de Xàtiva no es trobara haver-lo yo alcançat de vida meua, en tal cas, vull se alcanze y pague a la renda de dites mil lliures.

A més deixe a l'hermita de Nostra Senyora del Puig de Xàtiva una casulla que tinc de domàs blanch ab sa estola y manípulo, una alba que tinch abrandà y son síngulo, dos corporals y dos cobricalices, el hu de tafatà blanch brodad de sedes y or y l'altre de tafatà morat, un misal que tinch ab les gafes de plata y una catifa que tinch nova per a el peu del altar major.

A.S.X. *Llibre de Visites Pastorals de 1694*. Signatura L 104. F. 309/r, 310, 311.

ACTUALITZACIÓ DE *EL PUIG EN LA PREMSA*

Des de gener d'enguany fins el 15 de juny s'han publicat nous articles sobre el Puig que esmentem ací per tal de completar el llistat del llibre:

- C[AMARASA] J, *El Puig, tercera entrega de la colección Excursions per Xàtiva promovida por Medio Ambiente* a *Noticias 7-Días*. Xàtiva: 17 de gener de 1998, núm. 55.
- GALLEGO R, *La Concejalía de Cultura de Xàtiva dona un millón a la campaña Salvem el Puig* a *Levante EMV*. València: 3 de març de 1998, p. 35.
- NOTICIAS 7-DÍAS, *El compromiso de Cultura*. Xàtiva: 7 de març de 1998, p. 2.
- GALLEGO R, *Salvem el Puig descarta subir material de construcción a la ermita el día de la romería* a *Levante EMV*. València: 19 de març de 1998, p. 44..
- GALLEGO R, *La imagen de la Mare de Déu del Puig volverá a salir en romería*. a *Levante EMV*. València: 25 de març de 1998.
- ALIAGA X, *La Costera vuelve a celebrar una romería olvidada desde los cincuenta* a *El País*. València: 28 de març de 1998, p. 10.
- PONT M, *Los vecinos de Xàtiva recuperan hoy la romería a la Virgen del Puig* a *Las Provincias*. València: 29 de març de 1998, p. 37.
- PONT M, *La romería a la Virgen del Puig, recuperada en Xàtiva 30 años después* a *Las Provincias*. València: 31 de març de 1998, p. 39.
- GALLEGO R, *Las tareas de consolidación de la ermita del Puig comenzarán antes del próximo otoño* a *Levante EMV*. València: 31 de març de 1998, p. 37.
- L'ENCOBERT, *Predicar sin dar trigo* a *Levante EMV*. València: 31 de març de 1998, p. 37.
- LEVANTE-EMV, *Música i poesia a les ermites de la Comunitat*. València: 6 d'abril de 1998.
- BATALLER P, *Regreso al futuro III* a *Levante EMV*. València: 9 d'abril de 1998, p. 32.
- CATALÀ S, *Cebrián alerta del mal estado de algunas ermitas de Xàtiva* a *Levante EMV*. València: 9 d'abril de 1998, p. 32.
- NOTICIAS 7-DÍAS, *Josep Lluís Cebrian, la historia del arte de 650 años de Ciutat de Xàtiva. El historiador centró su conferencia en las ermitas de la ciudad*. Xàtiva: 11 d'abril de 1998, p. 6.
- CAMARASA J, *La Caixa d'Ontinyent destina 240 millones de pesetas a Obra Social* a *Noticias 7-Días*. Xàtiva: 18 d'abril de 1998, p. 7.
- ALIAGA X, *La Politécnica de Valencia contará con una extensión en Xàtiva* a *El País*. València: 28 d'abril de 1998, p. 8.
- CUCARELLA L, *Generalitat y Ayuntamiento de Xàtiva inician con cuatro millones la restauración del Puig* a *Levante EMV*. València: 28 d'abril de 1998, p. 38.
- SIGNES N, *Un helicóptero prueba en Dénia lo que se quiere realizar en la ermita del Puig* a *Levante-EMV*. València: 25 de juny de 1998, p. 35.